

Ks. Bartosz Adamczewski

UKSW

LIST DO FILEMONA I PAWŁOWA SZTUKA PERSWAZJI

Najkrótszy z zachowanych listów Apostoła Narodów dość często traktowany jest przez biblistów nieco „po macoszemu” Uważa się, że właściwie pozbawiony jest on treści teologicznej, więc omawia się go tylko skrótowo, na marginesie szerszych opracowań na temat teologii św. Pawła. Dla przykładu, w swej obszernej, nowoczesnej *Teologii Nowego Testamentu* Joachim Gnilka nie wzmiankuje Listu do Filemona ani razu¹. W wydanej dwa lata później monografii *Paweł z Tarsu* monachijski biblista cytuje List do Filemona tylko raz, i to zupełnie bez związku z jego zasadniczym tematem². To samo można powiedzieć o wnikliwie skądinąd napisanej *Historii teologii wczesnego chrześcijaństwa* pióra znanego egzegety z Heidelbergu – Klausa Bergera³. W wydanym kilka lat temu przez Pallottinum *Wstępie do Nowego Testamentu* Listowi do Filemona poświęcono zaledwie jedną stronę, sprowadzając jego znaczenie do ukazania zasadniczej postawy pierwotnego chrześcijaństwa wobec problemu niewolnictwa⁴.

¹ J. GNILKA, *Teologia Nowego Testamentu*, tł. W. SZYMONA, Kraków 2002.

² J. GNILKA, *Paweł z Tarsu. Apostoł i świadek*, tł. W. SZYMONA, Kraków 2001, 301. Por. także H. LANGKAMMER, *Apostoł Paweł. Od nawrócenia aż po Rzym (Jak rozumieć Pismo Święte 12)*, Lublin 2002, 252.

³ K. BERGER, *Theologiegeschichte des Urchristentums. Theologie des Neuen Testaments*, Tübingen – Basel 1994, 192.

⁴ J. W. ROSŁON, *List do Filemona*, w: *Wstęp do Nowego Testamentu*, red. R. Rubinkiewicz, Poznań 1996, 373n.

Na tym tle ciekawie wyróżnia się biografia św. Pawła pióra warszawsko-praskiego biskupa-seniora Kazimierza Romaniuka, który omawiając pokrótce List do Filemona, zwraca uwagę na fakt, iż rzuca on cenne światło nie tylko na stosunki społeczne, panujące w pierwotnym Kościele, ale także na metody wychowawcze Apostoła⁵. Analiza owej pedagogicznej strategii Pawła może być prowadzona przy pomocy różnych metod, stosowanych w dzisiejszej bibliistyce.

Wydaje się, że takie właśnie spojrzenie na List do Filemona – jako na małe arcydzieło chrześcijańskiej sztuki perswazji – jest szczególnie aktualne i przydatne dla współczesnego Kościoła⁶.

1. Flm – list prywatny czy oficjalny?

Perswazyjna natura Listu do Filemona ujawnia się wówczas, gdy spojrzysz na niego nie jak na historyczny dokument, odzwierciedlający społeczne stosunki wczesnego chrześcijaństwa, ale jak na utwór, mający na celu osiągnięcie określonego wpływu na jego odbiorców. W tym celu trzeba zatem najpierw ustalić, do kogo właściwie list był adresowany i jakich odbiorców zakładał.

Od czasów patrystycznych toczy się dyskusja, czy List do Filemona był listem prywatnym, czy też oficjalnym. Z jednej strony, zasadnicza część listu wyraźnie adresowana jest osobiście do Filemona i dlatego sformułowana została przy użyciu form liczby pojedynczej (Flm 4-8.10-22a.23). Z drugiej strony – współautorem pisma jest Tymoteusz (Flm 1); w adresie oprócz Filemona wymienieni zostali: Apfia, Archippos i gromadzący się w domu Filemona Kościół (Flm 2); wreszcie we wstępie i zakończeniu użyte zostały także formy liczby mnogiej (Flm 3.22b.25). Ojcowie Kościoła (Jan Chryzostom, Hieronim, Ambroży, Teodor z Mopswestii, Teodoret z Cyru) podkreślali zatem, że choć list jest bardzo krótki i z punktu widzenia literackiego ma charakter prywatny, to jednak Paweł porusza w nim problemy o znaczeniu ogólnokościelnym – kwestię autorytetu eklezjalnego, porządku społecznego, pokory, dobroczynności, braterskiej miłości

⁵ K. ROMANIUK, *Św. Paweł. Życie i dzieło*, Katowice 1988, 124.

⁶ Por. B. ADAMCZEWSKI, *Współczesne kierunki badań nad Listem do Filemona*, RBL (w druku).

w Kościele, nawrócenia grzeszników i miłosierdzia dla nich. Współcześni bibliści różnie wypowiadają się natomiast na temat zasadniczego charakteru Pawłowego listu⁷.

Trzeba jednak zauważyć, że rozłączna alternatywa: list prywatny – list oficjalny pojawiła się w hermeneutyce Flm w epoce patrystycznej, gdy dyskutowano, czy list ten można uznać za pismo natchnione i kanoniczne⁸. Tymczasem taka dysjunkcja wydaje się być złym sposobem postawienia problemu. Już w datowanym na II-III w. Kanonie Muratoriego List do Filemona traktowany jest, wraz z Listami do Tytusa i do Tymoteusza, jako pismo pełne osobistego uczucia i miłości, a jednocześnie kształtujące dyscyplinę kościelną⁹. Oddzielenie prywatnej sfery życia od sfery oficjalnej wyraźnie rozmija się z myślą samego Pawła, który z całym zaangażowaniem wyznaje: „Wszystko czynię dla Ewangelii, by mieć w niej swój udział” (1 Kor 9,23).

List do Filemona nie jest zatem z pewnością listem czysto prywatnym. Epitety nadawców i adresatów są w nim dość rozbudowane, wyrażając nie tylko wzajemną bliskość emocjonalną, ale także określoną treść teologiczną (Flm 1-2). Mocno rozbudowane jest także pozdrowienie, przybierające w efekcie postać charakterystycznego dla prawie wszystkich listów Pawłowych, podniosłego błogosławieństwa (Flm 3). To uroczyste błogosławieństwo odnosi się do wszystkich adresatów, traktowanych jako wspólnota. Domyślać się zatem należy, że według intencji Pawła Flm przeznaczony jest do publicznego odczytania w czasie wspólnego, liturgicznego spotkania lokalnego Kościoła.

Wspólnota Kościoła powinna więc mieć swój udział w podjęciu przez Filemona decyzji odnośnie jego niewolnika – Onezyma. Paweł mógłby w zasadzie apodyktycznie poinstruować Filemona, korzystając jedynie ze swego apostołskiego autorytetu. Jednakże włączenie w dialog nowego partnera – lokalnej wspólnoty – jest nie tylko sposobem zwiększenia presji na będącego osobą publiczną Filemona¹⁰, ale także wyrazem szacunku, jaki Apostoł, przy wszystkich swych napomnieniach, zachowuje wobec

⁷ Zob. U. WICKERT, *Der Philemonbrief – Privatbrief oder Apostolisches Schreiben?*, ZNW 52 (1961) 230-238.

⁸ Zob. np. TERTULIAN, *Adversus Marcionem* 5,21,1 (CChrL 1, 725; tł. pol. S. Ryznar, PSP 58, 315).

⁹ *Kanon Muratoriego* 59-63 [*Enchiridion biblicum*, 2]. Podobnie HIERONIM, *In epistulam ad Philemonem*, PL 26, 601n.

¹⁰ P. LAMPE, *Der Brief an Philemon*, w: *Die Briefe an die Philipper, Thessalonicher und an Philemon* (NTD 8/2), red. N. Walter – E. Reinmuth – P. Lampe, Göttingen 1998, 210.

decyzji, podjętej przez lokalny Kościół i poszczególnych wiernych (por. 1 Kor 5,4n; 2 Kor 8,8n; 9,1-7). Jak zauważył już Jan Chryzostom, przy takim wspólnotowym rozstrzygnięciu problemu chrześcijanie stojący niżej w porządku społecznym (np. niewolnicy) mogli mieć realny wpływ na gospodarza domu, szacownego *paterfamilias* i przełożonego eklezjalnej wspólnoty, jakim najprawdopodobniej był Filemon¹¹.

Przywołanie opinii Kościoła wskazuje ponadto, że problem Filemona i Onezyna powinien być rozwiązany w perspektywie wiary, a nie tylko czysto ludzkich stosunków społecznych. Dla Pawła – Żyda, faryzeusza, wychowanego pod wpływem Prawa (Flp 3,5n) – takie poddanie prywatnych spraw własnościowych i rodzinnych sferze religii było czymś oczywistym. Jednakże dla wychowanego w kulturze greckiej Filemona presja Pawła i lokalnego Kościoła mogła się z początku wydawać trudną do zaakceptowania uzurpacją¹². Perswazja Apostoła ma więc na celu nakłonienie całego grona wszystkich domyślnych odbiorców listu do spojrzenia z perspektywy chrześcijańskiej wiary na różnorodne sfery swojego życia, w tym także na sferę powszechnie uważaną za prywatną.

Przez włączenie w preskrypcie listu (Flm 1-3) szerszego niż tylko sam Filemon grona adresatów, a także przez wprowadzenie kontekstu eklezjalnego w zakończeniu pisma (Flm 21-25), Paweł prowadzi swoją perswazyjną strategię na dwóch przynajmniej płaszczyznach: na płaszczyźnie aktualno-retorycznej (zwiększenie presji na Filemona przez zaangażowanie w rozstrzygnięcie sprawy Onezyna także innych wiernych) oraz uniwersalno-kanonicznej (ukazanie wiernym opartego na wierze sposobu rozwiązania problemu niewolnika Onezyna jako pewnego wzoru postępowania w innych, analogicznych sytuacjach konfliktowych, występujących w Kościele wszystkich czasów i kultur).

2. Problem gatunku literackiego Flm

Po ustaleniu kręgu domyślnych odbiorców Listu do Filemona, należy zastanowić się, jaką formą literacką posłużył się Apostoł dla osiągnięcia

¹¹ JAN CHRYZOSTOM, *In epistolam ad Philemonem*, PG 62, 705.

¹² M. BARTH – H. BLANKE, *The Letter to Philemon. A New Translation with Notes and Commentary* (ECC), Grand Rapids, MI – Cambridge 2000, 263.

zamierzonych przez siebie efektów perswazji. Innymi słowy – należy możliwie dokładnie ustalić gatunek literacki listu.

Szeroko rozpowszechniona jest dziś wśród biblistów opinia, iż formułując swą pisemną prośbę do Filemona w sprawie niewolnika Onezyma, Paweł posłużył się znaną w hellenistycznym świecie formą listu polecającego (*epistolē systatikē, commendatio* – por. 2 Kor 3,1)¹³. List tego rodzaju mógł napisać ktoś związany z adresatem przyjaźnią (*amicitia*) bądź układem klienckim (*patronatus*), prosząc go o przychylną decyzję w sprawie osoby lub osób przez siebie protegowanych. Inne, zbliżone propozycje to interpretacja Flm w kategoriach listu mediacji lub wstawiennictwa¹⁴, względnie pisemnej prośby (*Bittschrift*)¹⁵.

Jednakże uważna lektura pisma Apostoła każe dostrzec w nim także cechy, charakterystyczne dla innych, hellenistycznych typów epistolarnych, klasyfikowanych między innymi przez Pseudo-Demetriusza. W Liście do Filemona można mianowicie odkryć cechy pisma typu przyjacielskiego (*philikos*), w którym adresat (o równym bądź niższym statusie społecznym od nadawcy), znany bądź nieznanym nadawcy osobiście, traktowany jest przez autora pisma jak przyjaciel, względnie kreowany jest na przyjaciela, którego zawsze się ma w życzliwej pamięci (Flm 1.4.7.22). Adresat powinien w takiej sytuacji odwzajemnić życzliwość i troskę, a zatem nie powinien odmówić przedstawionej przez nadawcę prośby (Flm 9.12n.17.20)¹⁶.

Zawarta w Liście do Filemona pochwała dotychczasowego postępowania adresata, wraz z zachętą do dalszego pozytywnego działania,

¹³ POR. PSEUDO-DEMETRIUSZ, *Typoi Epistolikoi* [2] [cyt. za: A. J. MALHERBE, *Ancient Epistolary Theorists* (SBLSPS 19), Georgia 1988, 32]. Zob. CH.-H. KIM, *Form and Structure of the Familiar Greek Letter of Recommendation* (SBLDS 4), Missoula, MN 1972, 123-128; P. ARZT-GRABNER, *Philemon* (Papyrologische Kommentare zum Neuen Testament 1), Göttingen 2003, 59-63.

¹⁴ S. K. STOWERS, *Letter Writing in Greco-Roman Antiquity* (Library of Early Christianity 5), Philadelphia 1989, 153; D. E. AUNE, *The Westminster Dictionary of New Testament and Early Christian Literature and Rhetoric*, Louisville – London 2003, 354. Jako najbliższy Flm przykład tego rodzaju pisma podać można list Pliniusza Młodszego do Sabiniana w sprawie pewnego wyzwolenca, który schronił się u Pliniusza przed gniewem swego pana (*Epistula* 9,21).

¹⁵ J. A. FITZMYER, *The Letter to Philemon. A New Translation with Introduction and Commentary* (AB 34C), New York [i in.] 2000, 24.

¹⁶ PSEUDO-DEMETRIUSZ, *Typoi Epistolikoi* [1] [cyt. za: A. J. MALHERBE, *Ancient Epistolary*, 32].

motywowanego pożytkiem dla obu stron (Flm 1.5.7.21n), to podstawowe cechy listu typu pochwalnego (*epainetikos*)¹⁷.

Z kolei wyrażenie w Liście przez kompetentnego nadawcę rady w sprawie przynoszącego powszechny szacunek, humanitarnego sposobu postępowania z podwładnymi (Flm 6.11.14-16), to element charakterystyczny dla typu doradczego (*symbolleutikos*)¹⁸.

Zawarta w Flm prośba o wybaczenie komuś jego winy, połączona z elementem wychwalania łaskowości adresata, a przypisania winy sobie samemu (Flm 18n), cechuje natomiast typ suplikacyjny (*axiōmatikos*)¹⁹

Warto wreszcie zauważyć w Liście do Filemona słownictwo charakterystyczne dla typu dziękczynnego (*apeucharistikos*)²⁰. Sam Paweł nie pisze jednak listu dziękczynnego. Wręcz przeciwnie – w swej retorycznej taktyce sugeruje, że taki właśnie list, w którym nadawca czuje się głęboko zobowiązany wobec adresata (do tego stopnia, że winny jest adresatowi nie tylko spełnienie wszystkich jego próśb, ale wręcz całe swoje życie), właśnie Paweł powinien od Filemona otrzymać (Flm 19.22).

Króciutkie pismo Apostoła jest więc, jak już w tym momencie wiadać, niezmiernie bogate w środki oddziaływania na odbiorcę. Piękno i perswazyjna siła tego pozornie mało znaczącego listu wynika między innymi z faktu, iż jego forma literacka łączy w sobie cechy wielu rozmaitych typów epistolarnych.

3. Flm – spisane przemówienie retora?

Określenie gatunku literackiego Listu do Filemona pozwala zidentyfikować w nim zasadnicze, typowe dla epistolografii hellenistycznej, sposoby oddziaływania autora na odbiorców. Analiza perswazyjnej strategii Apostoła może i powinna być jednak przeprowadzona jeszcze bardziej szczegółowo. Do osiągnięcia tego celu może posłużyć coraz bardziej dziś popularna, zwłaszcza wśród egzegetów katolickich, metoda analizy retorycznej. Metoda ta (w odmianie klasycznej, z uwzględnieniem antycznego

¹⁷ Tamże, [10] [A. J. MALHERBE, *Ancient Epistolary*, 37].

¹⁸ Tamże, [11].

¹⁹ Tamże, [12].

²⁰ Tamże, [21] [A. J. MALHERBE, *Ancient Epistolary*, 40].

Sitz im Leben) polega na hermeneutycznym wykorzystaniu wypracowanego przez starożytnych retorów schematu przemówienia, mającego wywrzeć na słuchaczach określony efekt. W analizie retorycznej zwraca się więc uwagę na całą gruntownie przemyślaną „strategię perswazji”, mającą na celu osiągnięcie maksymalnego wpływu na sposób myślenia odbiorców. Stosując model wypracowanego przez starożytnych retorów, optymalnego układu treści (*dispositio*) typu doradczego (*genus deliberativum*), wyróżnia się najczęściej także w listach Apostoła następujące sekcje: *exordium*, *narratio*, (*propositio*), *probatio*, (*refutatio*) i *peroratio*²¹.

Taką metodą List do Filemona jako pierwszy przebadał amerykański biblista F. Forrester Church²², a w ślad za nim m. in. wywodzący się ze Śląska Opolskiego profesor Joachim Gnilka²³. Wyróżnili oni w Liście do Filemona sekcje, pełniące funkcje stosowanych w retoryce deliberatywnej części przemówienia.

I tak, po epistolarniej formule otwierającej następować ma *exordium* czyli *prooemium* (Flm 4-7), które wedle reguł klasycznej retoryki powinno przyciągnąć uwagę słuchaczy, wstępnie zarysować im temat i przychylnie ich do danej sprawy usposobić²⁴. Flm 4-7 pełni tę funkcję poprzez wymienienie zasług Filemona (*captatio benevolentiae*) i uświadomienie mu tych jego cech, które będą szczególnie istotne dla rozwiązania zasadniczego problemu listu. Dodatkowo, w Flm 5n krótko zaprezentowany zostaje, rozwinięty dalej w zasadniczej treści listu (Flm 8-20), schemat argumentacji: współzależność wiary i miłości, ukierunkowania na Chrystusa i na wszystkich wiernych, udziału w rozkrzewianiu wiary i rozpoznania wszelkiego dobra w wierzących. Stąd zwłaszcza wypowiedź Flm 6 może być traktowana jako charakterystyczna dla *exordium* wstępna prezentacja całej sprawy (*propositioni similis summa rei*)²⁵.

Kolejną, zasadniczą sekcją ma być *probatio* czyli *argumentatio* (Flm 8-16) – centralna, decydująca część mowy, przedstawiająca argumenty,

²¹ POŁ. W. HANSEN, *Rhetorical Criticism*, w: *Dictionary of Paul and His Letters*, red. G. F. Hawthorne – R. P. Martin – D. G. Reid, Downers Grove, IL – Leicester 1993, 823; D. E. AUNE, *Dictionary*, 63n.

²² F. F. CHURCH, *Rhetorical Structure and Design in Paul's Letter to Philemon*, HTR 71 (1978) 17-33.

²³ J. GNILKA, *Der Philemonbrief* (HTKNT 10/4), Freiburg – Basel – Wien 1982, 7-9.

²⁴ ARYSTOTELES, *Retoryka* 3,14; KWINTYLIAN, *Institutionis oratoriae* 4,1,5.

²⁵ KWINTYLIAN, *Institutionis oratoriae* 4,1,34n.

mające skłonić odbiorcę do podjęcia takiej, a nie innej decyzji. Zaproponowane przez F. F. Churcha i J. Gnilkę ograniczenie tej sekcji do Flm 8-16 wydaje się być jednak błędne. Szczegółowa analiza dyskursywna ujawnia bowiem, iż centralna część (*corpus*) Listu do Filemona obejmuje sekcję Flm 8-20 i zbudowana jest z kilkunastu podjednostek, połączonych ze sobą w oparciu o schemat naprzemiennego zestawienia elementów, odwołujących się do dwóch zasadniczych idei: zobowiązania do służby Chrystusowi, Ewangelii i samemu Apostołowi oraz odkrycia dobra, sprawionego przez Boga w konkretnych osobach.

Schemat ten rozwija zasygnalizowaną już w Flm 5n dialektykę: wiary i miłości, ukierunkowania na Chrystusa i na każdego z wiernych, czynnego udziału w rozkrzewianiu wiary i rozpoznania wszelkiego dobra w wierzących. Zestawione naprzemiennie podjednostki *corpus* Listu (Flm 8-20) odpowiadają przy tym owej zaprezentowanej najklarowniej w Flm 6 dialektyce nie tyle pod względem lingwistycznym, ile retorycznym²⁶. Powtarzający się schemat: zobowiązanie – zachęta do rozpoznania dobra można zatem dostrzec w następujących parach podjednostek tekstu: Flm 8 – 9a; 9b – 10; 11 – 12; 13n – 15n; 17a – 17b; z końcowym elementem zobowiązania w 18-20. Wezwanie Flm 20 pod względem słownikowym wyraźnie nawiązuje przy tym do kończącej *prooemium* wypowiedzi Flm 7. Pełni zatem funkcję zamknięcia całej sekcji Flm 8-20.

Kończącą sekcję retorycznego układu treści (*dispositio*) stanowić ma *peroratio* czyli *epilogus* (Flm 17-22). Jego rolą jest skrótowa rekapitulacja całej argumentacji i mocne, afektywne wpłynięcie na odbiorcę²⁷. Jak wykazuje bliższa analiza, funkcję tę pełni w Liście do Filemona przede wszystkim wezwanie Flm 20. Partykuła *ἰαὶ*, potwierdzająca i wzmacniająca poprzednią wypowiedź („Tak, istotnie!” – por. Flp 4,3; Mt 15,27)²⁸, podkreśla retoryczny charakter Flm 20 jako wypowiedzi podsumowującej argumentację, a jednocześnie zawierającej duży ładunek emocjonalny (*pathos*) i mającej przez to w ostateczny sposób przekonać adresata do spełnienia przedstawionej przez autora prośby.

²⁶ Stąd biorą się mankamenty prac, zwracających uwagę głównie na powtórzenia słów kluczowych, np. J. ZMIJEWSKI, *Beobachtungen zur Struktur des Philemonbriefes*, *Bibel und Leben* 15 (1974) 279; J. P. HEIL, Heil J. P., *The Chiasmic Structure and Meaning of Paul's Letter to Philemon*, *Biblica* 82 (2001) 183-185.

²⁷ KWINTYLIAN, *Institutionis oratoriae* 6,1,1.

²⁸ Por. F. BLASS – A. DEBRUNNER – F. REHKOPF, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, Göttingen 1990, §441.

Przedstawiona tu metoda analizy retorycznej, jakkolwiek dość dobrze uzasadniona metodologicznie, ma jednak, jak widać, także swoje słabe strony. Zakłada ona bowiem całkowite podporządkowanie się Pawła pewnym abstrakcyjnym schematom. Tymczasem przypisanie poszczególnym fragmentom listu określonej funkcji retorycznej, stosownie do klasycznego układu (*dispositio*) dobrze opracowanych przemówień publicznych, jest (podobnie jak w innych listach hellenistycznych) bardzo problematyczne²⁹. Z pewnością w Liście do Filemona da się wyróżnić mniejsze fragmenty o wyraźniej określonej funkcji pragmatycznej. Jednakże konsekwentne identyfikowanie jego wewnętrznej struktury według naturalnego porządku (*ordo naturalis*) klasycznej, retorycznej *dispositio* (a więc: Flm 4-7 = *exordium*; Flm 8-16 = *probatio*; Flm 17-22 = *peroratio*)³⁰ wydaje się być zbyt sztuczne.

Paweł stosuje wprawdzie w Liście do Filemona metody perswazji, wypracowane przez wybitnych retorów starożytności, zachowując także ich naturalną sekwencję (Flm 4-7 pełni zatem funkcję *exordium*, Flm 18n – *refutatio*, a Flm 20 – *peroratio*). Korzysta jednak z retorycznych konwencji w sposób dość swobodny. Dla przykładu, elementy pełniące funkcję przedstawienia i interpretacji istotnych dla sprawy wydarzeń (*narratio*) luźno wplecione są (Flm 10b-11.15a) w tok całej, dość mało usystematyzowanej argumentacji Flm 8-20. Trudno także jednoznacznie zidentyfikować w Liście do Filemona tak istotny dla logicznej struktury (*dispositio*) retorycznego przemówienia element, jakim jest główna teza argumentacji (*propositio*)³¹. Być może zresztą w Liście do Filemona takiej zasadniczej tezy argumentacyjnej nie ma, a przynajmniej nie pełni ona funkcji organizującej wewnętrzną logikę całego utworu. Stąd konsekwentne stosowanie do analizy pisma modelu retorycznej mowy, schematycznie uporządkowanej dla osiągnięcia określonego celu pragmatycznego, okazuje się w praktyce nazbyt sztuczne.

²⁹ Por. J. T. REED, *The Epistle*, w: *Handbook of Classical Rhetoric in the Hellenistic Period 330 B. C. – A. D. 400*, red. S. E. Porter, Boston – Leiden 2001, 179-182.

³⁰ Por. F. F. CHURCH, *Rhetorical Structure*, 17-33; J. GNILKA, *Philemonbrief*, 8n; D. E. AUNE, *Dictionary*, 354n.

³¹ Zob. J.-N. ALETTI, *La disposition rhétorique dans les épîtres pauliniennes: proposition de méthode*, NTS 8 (1992) 385-401.

4. Flm i klasyczne środki retorycznej perswazji

Jak wykazano powyżej, struktura Listu do Filemona nie odpowiada w pełni klasycznemu układowi treści (*dispositio*) retorycznych przemówień. Nie znaczy to jednak, że nie da się w tym piśmie zidentyfikować różnych, stosowanych przez starożytnych retorów, środków perswazji. Wręcz przeciwnie – bliższa analiza Listu do Filemona pokazuje, iż Apostoł wykorzystał w tym krótkim piśmie wiele różnych sposobów osiągania wpływu na odbiorcę. Jest to zrozumiałe, jeśli weźmie się pod uwagę delikatność poruszanej w liście kwestii – prośby w sprawie niewolnika, który był przecież w świetle prawa prywatną własnością swego pana.

Dość częste sugerowanie przez egzegetów na podstawie Flm 8, że Paweł dysponował wobec Filemona apostolską władzą³², wydaje się być dużym uproszczeniem. Skomplikowana, perswazyjna retoryka Listu do Filemona staje się zrozumiała dopiero wtedy, gdy odejdzie się od ahistorycznej, dogmatycznej egzegezy, idealizującej kościelne zależności i poważnie weźmie się pod uwagę fakt, że w świetle prawa Apostoł nie miał żadnej władzy nad sferą prywatnej własności Filemona, do której Onezym jako jego niewolnik należał³³. Jeżeli zatem chciał nakłonić adresata – wolnego, dorosłego człowieka – do określonej decyzji w kwestii, dotyczącej jego prywatnej własności, to nie mógł tego uczynić na drodze nakazu, ale musiał posłużyć się całym repertuarem środków retorycznej perswazji.

Zgodnie z klasycznym podziałem, zaproponowanym przez Arystotelesa³⁴, retoryczne środki przekonywania zalicza się od czasów starożytnych do trzech zasadniczych kategorii: podkreślających wiarygodność (*ēthos*) mówcy, powodujących wzruszenie (*pathos*) słuchaczy oraz bazujących na sile przekonującej samej mowy (*logos*). W retoryce deliberatywnej (dorado-

³² H. SCHLIER, *TWNT*, 5, 881; P. STUHLMACHER, *Der Brief an Philemon* (EKK 18), Düsseldorf – Zürich 20044, 37; J. A. FITZMYER, *The Letter to Philemon*, 104.

³³ Paweł zresztą nigdy sobie takich pretensji nie rościł. Jeśli przeprowadzał zbiórkę pieniężną na rzecz „świętych” w Jerozolimie, to chociaż rzecz całą uważał z wielu względów za bardzo stosowną, swych wiernych o datki zawsze prosił (1 Kor 16,2; 2 Kor 8,7n; 9,7). Potwierdzając swe apostolskie prawo do bycia utrzymywanym przez wiernych (1 Kor 9,4-14), nie brał nawet pod uwagę możliwości dysponowania ich prywatną własnością. O posłuszeństwie wiernych względem Ewangelii Chrystusa (2 Kor 9,13) mógł więc mówić dopiero po uwzględnieniu ich osobistej wolności.

³⁴ ARYSTOTELES, *Retoryka* 1,2 [1356a].

czej) argumentacja odwołuje się przy tym najczęściej do szeroko rozumianego pożytku (*utilitas*), a także poczucia uczciwości (*honestas*) adresata³⁵. Zgodnie z tą klasyfikacją rozmaite, zastosowane w Liście do Filemona środki perswazji dadzą się scharakteryzować w następujący sposób:

1. środki perswazji podkreślające wiarygodność (*ēthos*) Apostoła

- zwrócenie uwagi na szczególny autorytet Chrystusowego więźnia (Flm 1)
- dodanie Tymoteusza jako współautora listu (Flm 1)
- autoprezentacja Pawła jako człowieka prawdziwie rozmodlonego (Flm 4)
- podkreślenie władzy Apostoła, a równocześnie umiejętności niekorzystania z niej (Flm 8.21)

2. środki perswazji oddziałujące na emocje (*pathos*) adresata

a) oddziaływanie budzące odczucia pozytywne

życzenia łaski i pokoju dla wszystkich adresatów listu (Flm 3.25)

zapewnienie o stałej, życzliwej, modlitewnej pamięci o Filemonie (Flm 4)

zapewnienie adresata, że jest „umiłowany” – nie tylko przez Pawła (Flm 1.9)

podkreślanie braterskiej relacji pomiędzy nadawcami i adresatem (Flm 1.7.20)

zaliczenie adresata do elitarnego grona „współpracowników” Pawła (Flm 1.24)

pochlebne wymienianie cnót i zasług adresata dla Kościoła (Flm 1.5.7)

budzenie ojcowskich uczuć Filemona względem Onezyma (Flm 5.7.10.12.17)

przenoszenie na Onezyma pozytywnych uczuć względem Pawła (Flm 12.17.20)

odwołanie do wielkoduszności i twórczej inwencji adresata (Flm 14.16.20n)

³⁵ KWINTYLIAN, *Institutionis oratoriae* 3,8,1-3; por. F. F. CHURCH, *Rhetorical Structure*, 19.

- odwołanie do pielęgnowanego w domu adresata etosu gościnności (Flm 22)

b) oddziaływanie grożące doznaniem negatywnymi

- perspektywa wstydu przed Kościołem w razie decyzji negatywnej (Flm 2.23n)
- perspektywa przejścia do tonu nakazowego (Flm 8)
- zapowiedź apostoelskiej „paruzji” (Flm 22)

3. środki perswazji oparte na argumentacji racjonalnej (logos)

a) argumenty teologiczne

- chrześcijanin powinien realizować w swym życiu wolę Pana (Flm 5.8.20n).
- Bóg jest Bogiem łaski i daru (Flm 22).
- chrześcijańska wiara musi być zawsze ściśle powiązana z miłością (Flm 5).
- człowiek wierzący powinien składać Bogu dobrowolne ofiary (Flm 14).
- chrześcijanin powinien osobiście służyć Ewangelii, narażając dla niej nawet swój honor (Flm 13.19).
- w sprawę Onezyma zaangażował sam Bóg (Flm 9n.15).
- Chrystus odkupił swych wiernych i spłacił za nich ich długi (Flm 18).
- w uczniach Chrystusa ukryte jest dobro, które trzeba umieć rozpoznać (Flm 6.11.16).
- członkowie Ludu Boga powinni traktować siebie nawzajem jak braci (Flm 16).

b) argumenty ekonomiczno-prawne (utilitas) i honorowo-moralne (honestas)

- prawo własności zostało uszanowane: niewolnik powraca w pełni sił (Flm 15).
- Onezym z „nieużytecznego” stał się po nawróceniu prawdziwie użyteczny (Flm 13).
- współpracownicy w dziele ewangelizacji powinni traktować siebie nawzajem jak współdziałowców (Flm 17).
- Paweł przejmuje odpowiedzialność za wszystkie ewentualne szkody i długi Onezyma, składając na potwierdzenie swój własnoręczny podpis (Flm 18n).
- przejęte przez Pawła zobowiązania względem Filemona są i tak mniejsze od zobowiązań Filemona względem Pawła (Flm 19).

- Paweł oczekuje spłacenia w chwili obecnej zaciągniętego niegdyś u niego przez adresata długu (Flm 19n)

Jak widać, wielka siła perswazyjna Lista do Filemona wynika między innymi z nagromadzenia w krótkim tekście wielu różnych środków oddziaływania na odbiorcę, należących do różnych, znanych już klasycznym retorom, poziomów perswazji. Ich wzajemne przenikanie i współzależność stanowi też o pięknie tego małego arcydzieła chrześcijańskiej sztuki wychowywania wolnych, dorosłych ludzi Kościoła.

5. Flm i współczesna teoria komunikacji

We współczesnej biblistyce do badania zastosowanych w Piśmie Świętym metod perswazji stosuje się, oprócz modeli hermeneutycznych zaczerpniętych z retoryki klasycznej, także modele wypracowane we współczesnych teoriach retoryki ogólnej oraz teorii komunikacji. Można zatem analizować List do Filemona jako element wyrażanego w określony sposób, międzyosobowego porozumiewania się pomiędzy autorem a czytelnikami.

Sytuując się w tym właśnie nurcie interpretacji, angielski biblista i lingwista Andrew Wilson zwrócił uwagę na niedoceniany zwykle przez egzegetów element komunikacji, jakim jest szeroko rozumiana uprzejmość (*politeness*) autora względem odbiorców. Według A. Wilsona Paweł, zwracając się do Filemona z dość ryzykownym z punktu widzenia społecznego apelem, zastosował szeroko zakrojoną strategię uprzejmości w celu zminimalizowania niedogodności, mogących wynikać dla Filemona z jego petycji. Filemon, odstępując od ukarania zbiegłego niewolnika, musiał bowiem naruszyć powszechnie przyjęte konwencje społeczne, co wiązało się dla niego z pewnym niematerialnym, ale jednak wyraźnie odczuwalnym kosztem w postaci naruszenia własnego autorytetu zarówno wśród znajomych, jak i innych niewolników.

Dla złagodzenia tego kosztu Paweł czyni gest solidarności: unika podkreślania własnego autorytetu, nazywając siebie w preskrypcie jedynie więźniem, a nie apostołem Jezusa Chrystusa (Flm 1). Używa familiarnego słownictwa, by zmniejszyć dystans pomiędzy Filemonem, Onzymem i nim samym (Flm 1-3.11). Na różne sposoby chwali odbiorcę

w epistolarnym dziękczynieniu (Flm 4-7). Przedstawia prośbę w miejsce nakazu (Flm 8n.14). Unika zresztą formalnego przedstawienia jej treści, wprowadzając za to do gry deklarowaną wolność i hojność Filemona (Flm 9.14.20n). Przerzuca domniemany koszt całej decyzji na siebie samego (Flm 18n). Stwarza wreszcie przyjacielską atmosferę zaufania i wzajemnej, ofiarnej pomocy (Flm 21)³⁶.

Tego rodzaju podejście jest z pewnością dość obiecujące. Można jedynie postulować lepsze uzasadnienie metodologiczne stosowania dość abstrakcyjnego modelu teorii komunikacji przez jego uhistorycznienie, a więc zrekonstruowanie go na tle szerszej ujmowanej socjologii historycznej i antropologii kulturowej świata śródziemnomorskiego czasów nowotestamentalnych³⁷.

6. Narracyjny świat Listu do Filemona

Opisane powyżej metody analizy Listu do Filemona jako dzieła o charakterze retorycznym pozwoliły ukazać zastosowany przez Pawła, bogaty repertuar środków oddziaływania na odbiorcę. Wydaje się jednak, iż z racji na dostrzeganą przez wielu egzegetów nieobecność w Liście do Filemona wyraźnej, zasadniczej tezy argumentacyjnej, różne odmiany metody analizy retorycznej nie są w stanie opisać całościowo rozumianej strategii perswazyjnej Apostoła. Jej spójną wizję starają się natomiast przedstawić bibliści, operujący metodą analizy narracyjnej.

Metodę analizy narracyjnej zaczęto stosować do badania Listu do Filemona w połowie lat 80-tych ubiegłego wieku. Pionierem w tym względzie stał się Norman R. Petersen, pragnący odkryć na nowo postać i intencje „żywego Pawła”, którego osobowość i perswazja ukryła się za krótkim, niepozornym listem. Amerykański biblista potraktował List do Filemona jako swego rodzaju opowiadanie, mające wprowadzić jego domyślnych odbiorców w kreowany przez autora świat narracji (*narrative world*), stanowiący w istocie pewne *universum* ideowo-aksjologiczne. Według Petersena

³⁶ A. WILSON, *The Pragmatics of Politeness and Pauline Epistolography: A Case Study of the Letter to Philemon*, JSNT 48 (1992) 107-119.

³⁷ Zob. np. E. W. STEGEMANN – W. STEGEMANN, *The Jesus Movement. A Social History of Its First Century*, Minneapolis 1999, 262-287; B. J. MALINA, *The New Testament World. Insights from cultural anthropology*, London 1983, 25-50.

lokalny lider Kościoła Filemon został wezwany za pośrednictwem listu do poddania się translokalnemu autorytetowi Apostoła, a także do wyraźnego zidentyfikowania się z aksjologią wynikającą z chrześcijańskiej wiary (Flm 8.16.21). Filemon został również zobligowany do postawienia swych zobowiązań wobec Kościoła ponad zobowiązaniami naturalnymi, wynikającymi z jego określonej pozycji społecznej (Flm 15-21). Otwarte zakończenie opowiadanej w Liście do Filemona historii, a więc nie rozstrzygnięcie na poziomie narracji kwestia ewentualnego obdarzenia Onezyna wolnością (Flm 13n.21), zmusza także późniejszych czytelników do samodzielnego udzielenia odpowiedzi na pytanie o właściwą postawę chrześcijanina względem społecznych nierówności i niesprawiedliwości³⁸.

W podobny sposób List do Filemona interpretuje niemiecki egzegeta Michael Wolter. Wykazuje on, że Paweł połączył dwa odseparowane dotąd od siebie nawzajem światy znaczeniowe (*Sinnwelten*): świat religijny i świat świecki. Oba one zdominowane były przez relacje subordynacji: Filemona względem Pawła i Onezyna względem Filemona. Poprzez nawrócenie Onezyna i napisanie listu, Apostoł przekształcił je jednak i połączył w jedną egalitarną konstelację partnerską, określaną przez niego terminem *koinōnia* (Flm 17). Według M. Woltera Paweł nie domagał się od Filemona prawnego wyzwolenia (*manumissio*) Onezyna, gdyż jego status społeczny – odtąd jako wyzwolénca (*libertus*) – niewiele by się przez to w istocie zmienił. Onezym powinien raczej zostać przyjęty (jako trzeci) do egalitarnej relacji partnerstwa, która już wcześniej łączyła Filemona z Pawłem (Flm 17)³⁹

Koncepcja M. Woltera wydaje się lepiej odpowiadać pragmatyce listu, niż hipoteza N. R. Petersena. Dokładniej uwzględnia ona bowiem realia społeczno-prawne, w których suponowany apel Pawła o społeczny egalitaryzm chrześcijan miałyby być realizowany. Wątpliwości budzi wszakże sama – wyraźnie współczesna, motywowana ideologicznie – koncepcja egalitaryzmu, według której Onezym w codziennym życiu w domu Filemona miałyby być postawiony na tym samym poziomie, co jego pan.

Zastrzeżenia te nie przekreślają jednak zasadniczej wartości badań przemiany *universum* ideowo-aksjologicznego, dokonywanej na płasz-

³⁸ N. R. PETERSEN, *Rediscovering Paul. Philemon and the Sociology of Paul's Narrative World*, Philadelphia 1985, 287-302.

³⁹ M. WOLTER, *Der Brief an die Kolosser. Der Brief an Philemon* (ÖTK 12), Gütersloh – Würzburg 1993, 233-235.256-258.

czyżnie narracji przez domyślnego autora utworu, a mającej w efekcie doprowadzić także zakładanego odbiorcę dzieła do głębokiej transformacji jego własnego światopoglądu.

Konkluzja

List do Filemona jest pismem, zawierającym bardzo bogatą i daleką od jednorodności strategię perswazyjną. Jego intencjonalnym odbiorcą jest Filemon, ale także jego lokalny Kościół, a w dalszej perspektywie – wszyscy wierzący w Chrystusa. Forma literacka listu łączy w sobie cechy kilku typów epistolarnych. W Liście do Filemona, niebędącym spisana mową retoryczną, wykorzystany jednak został cały zestaw retorycznych środków oddziaływania na odbiorcę, należących do sfer: podkreślania wiarygodności autora, wzbudzania emocji (pozytywnych i negatywnych) oraz przedstawiania argumentów (teologicznych, ekonomiczno-prawnych i honorowo-moralnych). Dla większego oddziaływania na Filemona, Apostoł stosuje wobec niego także znaną we wszystkich kulturach taktykę uprzejmości. Zastosowane przez Pawła, różnorodne środki perswazyjne służą ostatecznie dokonaniu, zobrazowanej na płaszczyźnie narracji o Filemonie, Pawle i Onezymie, całościowej przemiany światopoglądu wszystkich domyślnych odbiorców listu.

Zaprezentowane przez Pawła w Liście do Filemona sposoby oddziaływania na odbiorców mogą i powinny być stosowane także we współczesnej pracy katechetycznej i duszpasterskiej z dorosłymi wiernymi w Kościele.

The Letter to Philemon and Paul's Art of Persuasion (Summary)

The Letter to Philemon contains rich and manifold strategy of persuasion. Its literary form comprises elements of various epistolary types. It contains various rhetoric means of influencing the recipient. Their common aim is transformation of the intended reader's world-view. The methods of persuasion, applied by Paul in the Letter to Philemon, may and should be employed also in the pastoral activity of the modern Church.